

ƏLİŞİR NƏVAİNİN “DİVANI-FANİ” ƏSƏRİNİN İDEYA- MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ALISHIR NAVAI'S “DIVANI-FANI” IDEA-CONTENT FEATURES

ИДЕЯ-СОДЕРЖАНИЕ ОСОБЕННОСТИ «ДИВАНИ- ФАНИ» АЛИШИРА НАВАИ

Almaz ÜLVİ (BİNNƏTOVA)

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

almazulvi1960@mail.ru

Summary

Alisher Navai wrote his works in Persian under the pseudonym “Fani”. He prepared a divan called “Divani-Fani” consisting of lyrical works written in Persian – ghazal, qasida, mukhammas, musaddas, tuyuqlar ... One thousand ninety-seven poems of six thousand verses were included in the divan. 552 of them are ghazals, the monotheistic part of the work is opened with ghazals – then look at the twenty-two ghazals of Sheikh Sadi Shirazi and two original poems in the style of his ghazal; nazira (*nazira – a work written under the influence of the work of any artist*) two hundred and eleven ghazals of Khoja Hafiz Shirazi with Sufi content; nazira the thirty two ghazals of Amir Khosrov Dahlavi; nazira the three ghazals of Amir Sheikh Suhaili; Look at thirty one ghazals of Abdurrahman Jami and two original poems in the style of his ghazal; nazira the two ghazals of Khoja Salman Sovayi; nazira a ghazal of Sheikh Sabzavari; nazira the four ghazals of Kamal Khojandi; nazira a ghazal of Sahib Balkh; nazira a ghazal of Khatibi; nazira a ghazal of Seyfi; Here are a few of the most popular ghazals he chose without mentioning the author; Among the ghazals he included eighty original poems entitled “Mukhtara”, eighty “Ayzan”, and eight “Inventions”. There are fifty original ghazals of the poet in the sections entitled “Mukhtara” (a word meaning invention) in “Divani-Fani”.

The article I have presented will discuss examples of creativity in “Divani-Fani”.

Key words: Alisher Navai, Abdurrahman Jami, “Divani-fani”, nazira, classical poetry

Резюме

Алишер Наваи писал свои произведения на персидском языке под псевдонимом «Фани». Он приготовил диван под названием «Дивани-Фани», состоящий из лирических произведений, написанных на персидском языке – газель, касида, мухаммас, мусаддас, туюклар ... В диван было включено тысяча девяносто семь стихотворений из шести тысяч стихов. 552 из них – газели, монотеистическая часть произведения открывается газелями – тогда назира (*назира – произведение, написанное под влиянием творчества любого поэта*) двадцать две газели шейха Сади Ширази и два оригинальных стихотворения в стиле его газели; назира двести одиннадцать газелей «Ходжа Хафиз Ширази» с суфийским содержанием; назира тридцать две газели Амира Хосрова Дехлеви; назира три газели Амира Шейха Сухайли; назира тридцать одну газель Абдуррахмана Джамии и два оригинальных стихотворения в стиле его газели; назира две газели Ходжи Салмана Совайи; назира газель шейха Сабзавари; назира четыре газели Камала Ходжанди; назира газель Сахиб Балх; назира газель Хатиби; назира газель Сейфи; Вот несколько самых популярных газелей, которые он выбрал, не упомянув автора; В газели он включил восемьдесят оригинальных стихотворений под названием «Мухтара», восемьдесят «Айзан» и восемь «Изобретений». В разделах «Мухтара» (слово, означающее изобретение) «Дивани-Фани» пятьдесят оригинальных газелей поэта.

В статье представляю обсуждаются примеры творчества в «Divani-Фани».

Ключевые слова: Алишер Наваи, Абдуррахман Джамии, «Дивани-фани», назира, классическая поэзия

Əlişir Nəvaiyə dünya şöhrəti gətirən “Xəmsə”sinin adı yazıldığı zamandan indiyə qədər Nizami “Xəmsə”si ilə yanbayan çəkilir. Təbii ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”ni 30 ilə, Əmir Xosrov Dəhləvi 40 ilə, Əlişir Nəvai isə 3 ilə başa gətirsə də, əsas

iş, əsas möcüzə – əsl kəşf Nizami Gəncəviyə aiddir. Çünki ilk olaraq canlı söz toxumu əkdə, beş xəzinəyə beş açar tapdı (Əbdürrəhman Cami isə “Xəmsə”sini 7 ilə bitirmişdir və sonra iki əsərini də həmin topluya daxil edib yeddi tac adlandırmışdır).

“Xəmsə”dəki əsərlərin adlarından da göründüyü kimi, ənənəvi klassik mövzu, ənənəvi klassik obrazlar, ənənəvi hadisələr (müxtəlif təsvirlər fərqi ilə), ənənəvi başlanğıc və sonluqla tamamlanır. Sadəcə, hər şair öz dəsti-xəttini bəşəri məzmun kontekstində yarada bilmişdir.

Dahi Əlişir Nəvai bütün yaradıcılığı boyunca 16-sı nəzmlə, 16-sını isə nəsr ilə olmaqla otuz iki əsər yazmışdır.

O, türkcə (çağatay türkcəsində) yazdığı əsərlərini “Nəvai”, fars dilində qələmə aldığı əsərlərini “Fani” təxəllüsü ilə möhürləmişdir. “Nəvai” sözü “musiqili”, “təravətli”, “Fani” sözü isə “etibarsız”, “ötərgi” mənasını verir [3, s. 39]. Şair fars dilində yazdığı şeirlərindən – qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs, tuyuqlarından ... – lirik əsərlərindən ibarət “Divani-Fani” (Fani – əbədi olmayan, ötəri, yoxluq mənasını daşıyır) adlı bir divan hazırlamışdı [5, s. 247-249].

Divana altı min misradan ibarət min doxsan yeddi şeir daxil edilmişdir. Bunlardan 552-si qəzəldir. Əsərin tövhid hissəsi qəzəllə [6, s. 6-557] açılır.

➤ Sonra Şeyx Sədi Şirazinin iyirmi iki qəzəlinə nəzirə və onun qəzəlinin üsulunda iki orijinal şeiri;

➤ Xoca Hafiz Şirazinin təsəvvüfi məzmunlu iki yüz on bir qəzəlinə nəzirə;

➤ Əmir Xosrov Dəhləvinin otuz iki qəzəlinə nəzirə;

➤ Əmir Şeyxim Süheylinin üç qəzəlinə nəzirə;

➤ Ə.Caminin otuz bir qəzəlinə nəzirə və onun qəzəlinin üsulunda iki orijinal şeiri;

➤ Xoca Salman Sovayinin iki qəzəlinə nəzirə;

➤ Şeyx Səbzəvarinin bir qəzəlinə nəzirə;

➤ Kamal Xocəndinin dörd qəzəlinə nəzirə;

➤ Sahib Bəlxin bir qəzəlinə nəzirə;

- Katibinin bir qəzəlinə nəzirə;
- Seyfinin bir qəzəlinə nəzirə;

Müəllifini qeyd etməyərək bəyənib seçdiyi məşhur bir neçə qəzələ nəzirələr; Qəzəllər arasına səksən “Muxtara”, səksən “Ayzan”, səkkiz “İxtira” başlıqlı orijinal şeirləri daxil etmişdir. “Divani-Fani”dəki “Muxtara” (ixtira, kəşf anlamına gələn sözdür) sərlövhləli bölmələrdə şairin əlli orijinal qəzəli var.

“*Müsəddəs*” [6, s. 559-560] – klassik şeir forması şəklində yazılmış “müsəddəs” doqquz bəndlik (hər bənd altı misra olmaqla) əsərdir, ənənəvi olaraq qafiyələnməsi *aaaa bb* şəklindədir. “Müsəddəs” sözü ərəb dilindən tərcümədə “altılıq” mənasını verir. Əbdürrəhman Camiyə nəzirədir

“*Mərsiyə*” [6, s. 561-567] (“Həzrəti Məxdumun vəfatına mərsiyə”) – adlı hər biri on beyt olmaqla yeddi bəndlik (cəmi 140 misra) ağıdır. Ümumiyyətlə, dünya söz xəzinəsinin nadir incilərini yaratmağın yolu ustad-şagird yolundan keçdiyini “Xəmsətul-mütəhəyyirin”də çox-çox aydın dərk olunur. Əbdürrəhman Cami ilə Əlişir Nəvainin ustad-şagird, öyrətmək-öyrənmək kimi müqəddəs münasibətləri məhz bu əsər fonunda daha gerçək bir mənzerədə görünür. Təbii ki, məhz bu səbəbdən iki mütəfəkkirin tarixə yadigar qoyub getdiyi əsərlər belə mükəmməl, belə fəvqəlbəşər alınmışdır. Ustadının vəfatı Nəvai üçün, bütün Xorasan, elm-irfan əhli üçün böyük itki olmuşdur. Yetmiş səkkiz illik bir ömrə vida üçün Şərq dünyası ayağa qalxdı. Ustadın xatirəsinə tam bir il ələm əhli, ümumən Xorasan – Herat əhalisi matəm saxladı. Əbdürrəhman Cami doğulduğu kənddə – Cam şəhərinin Hircird kəndində dəfn edilmişdi. Bir il tamamında Əlişir Nəvai ustadının, dostunun qəbri üstündə böyük bir məqbərə tikdirmişdi. Eyni zamanda, il tamamı günü xatirə olaraq Həzrət Sultan Bayqaranın rəhbərliyi və iştirakı ilə sayğı və ehtiramla böyük bir mərasim təşkil edildi. Bu mərasimdə Həzrət Sultan Bayqaranın tapşırığı ilə Əlişir Nəvainin yazdığı “Tarix” və “Mərsiyə” minbər üstündə Heratın məşhur şairi, alimi və natiqi olan Mövlana Hüseyn Vaiz tərəfindən oxundu. Həmin “Tarix”in məzmunu belədir:

Həqiqət ocağının gövhəri, mərifət dəryasının dürrü,
Haqqa yetişdi və könlündə başqa bir şey yox idi.
İlahi sirrinin kamil bilicisi idi, bu səbəbdən şəxsiz,
Vəfat tarixi “kaşifi-sirri-ilah” oldu.

“Kaşifi-sirri-ilah” – O, “Allah sirrinin kamil bilicisi” – deməkdir. Bu ibarənin ərəb hərfləri ilə yazılışı əbcəd hesabında h. 898 / m. 1492-ci il oxunur. (“Tarix”i fars dilindən özbək dilinə Suyima Ğəniyeva, özbək dilindən Azərbaycan dilinə isə bu sətirlərin müəllifi tərcümə etmişdir). İl mərasimində minbər üstündə fars dilində oxunan yetmiş beytlik “Həzrəti Məxdumun xatirəsinə Mərsiyə”ni Əlişir Nəvai mürşidinin xatirəsinə ithaf etmişdir (əsər tərkibbənd tərzində yazılıb). Bu mərsiyənin ahəngindən bir daha aydın olur ki, bu iki ulu şəxs – bir-biri ilə çox bağlı olublar, hətta hər gün görüşməsələr, darıxarmışlar: Piri-müridlik, ustad-şagirdlik, dost-qardaşlıq münasibətlərini aşaraq yalnız Allaha tapınan kamil insanlar olublar.

Namazına minlərlə kişi toplandı,

Yüz minlərlə mələk səmada səf tapdı.

Sənin pak ruhun göyün

doqquzuncu qatına ucaldı,

Qəsrin, cismin yer üstündə qalsa,

sənə nə zərəri?

Ulular Məxdum gəldi, deyə səf düzüldülər.

Görüşünə gələnlərə mübarək üzünü məhrum etmə

[4, s. 171-173].

Müqattəat [6, s. 569-581] – üç yüz altı misradan ibarət altmış dörd bəndlik nəzm.

Rübai [6, s. 582-594] – Şərqdə yazılı ədəbiyyatın geniş yayılmış şeir janrlarından biri. Birinci, ikinci və dördüncü misraları həmqafiyə, üçüncü misrası isə sərbəst qalan dörd misralıq yetmiş iki müstəqil əsər.

Tarix [6, s. 595-599] (*əbcəd mənasını daşıyır*) – şərq şeiriyatında baş verən hadisələrin hərflər vasitəsilə ifadə olunması. Bu şeir şəkli əsasən bir şəxsin vəfat tarixi üçün yazılır. “Divani-Fani”də Nəvai ustadım, pirim deyə müraciət etdiyi Əbdürrəhman

Camiyə [7, s. 230-241], Xoca Ubeydullaha, Seyyid Həsən Ərdəşirə, Xoca Əhrar Vali, Məhəmməd Pəhləvan kimi ulu zatlar haqqında yazdığı “Tarix”lər vardır.

Müəmmalar [6, s. 600-634] – klassik Şərq şeirinin çox yayılmış bədii formalarından biridir. Bir-iki beytlə ifadə olunan müəmmalara mənzum tapmaca da demək olar. Bu söz gizli mənasını da verir – yəni, məlum olmayan. Nəvai haqqında bəhs olunan divanına “Adam”, “Amin”, “Əmir”, “Habil”, “Ayaz”, “İlyas”, “Anis”, “Əfzəl”, “İbrahim”, “İskəndər”, “İxtiyar”, “İsfəndiyar”, “İftixar” və s. başlıqda iki yüz altmış altı müəmma daxil etmişdir. Bunlardan da iki yüz əlli yeddi bəndi iki misralıq, doqquz bəndi isə dörd misralıqdır.

Lüğəz [6, s. 635-639] – Əruz vəznində olub hər hansı bir obyektin və ya varlığın xüsusiyyətləri izah edilərək yazılan tapmaca xarakterli mənzum parçalardır: “Şeyx Baba”, “Taxtirəvan”, “Pərvanə” və s. bu kimi başlıqlarda otuz səkkiz beytlik lüğəz vardır (cəmi 76 misra).

Qəsidələr [6, s. 640-695] – “Sittai-zaruri” (“Altı zərurət”) və “Fusuli arbaa” (“İlin dörd fəsl”) adlı bu iki qəsidəsi “Divani-Fani”də yer alıb. Məlum dur ki, Əlişir Nəvai türkcə yazdığı ilk “Hilaliyyə” adlı qəsidəsini Sultan Hüseyn Bayqaranın taxta çıxmasına ithaf etmişdir. Amma bu iki qəsidəsini fars dilində yazdığından “Divani-Fani”yə daxil edib.

“Sittai-zaruri” [6, s. 640-695] (“Altı zərurət”) – altı qəsidədən ibarət olan bu əsərdə həmd, nət, təsəvvüf və həqiqət dilində mərifətdən bəhs edilir. İlk olaraq, iki səhifəlik nəsr və nəzmlə yazılmış “Dibaçə”də qəsidənin məzmun qayəsini diqqətə yetirir. Həmd və nətdən sonra Sultan Hüseyn Bayqara və Əbdürrəhman Cami ilə münasibətlərini qələmə alıb. Sonra “Ruhul-qüds” (mənası: müqəddəs ruh) adlı yüz iyirmi səkkiz beytlik ilk qəsidədə Allahın yaradıcı qüdrətini vəsf etmişdir. İkinci qəsidə “Aynul-hayat dər nəti Rəsul a.s.” (mənası: həyat bulağı) adlandırılaraq Məhəmməd Peyğəmbərin (s) böyük şəxsiyyəti yüz altı beytdə nət edilir. Digər

dörd qəsidə isə – “Tühfətul-əfkar” (mənası: “Fikirlər töhfəsi”) (Ə.X.Dəhləvinin “Dəryayi-əbrar” (mənası: “Müdrilər dəryası” və ya “Möminlər dənizi”) əsərinə doxsan doqquz beytlik nəzirə), “Kutul-qülob” (mənası: könüllər azuqəsi) (yüz iyirmi beytlik qəsidə Hakim Ənvariyyə nəzirə), “Minxojun-nijat” (mənası: Nicat töhfəsi) (yüz otuz səkkiz beytlik qəsidə Mir Qasım Ənvar və Əfzələddin Xaqaniyyə nəzirə) və “Nəsimul-xuda” (mənası: cənnət mehi) (yüz iyirmi doqquz beytlik qəsidə Əfzələddin Xaqaniyyə nəzirə) adlanır.

“*Fusuli arbaa*” [6, s. 696-713] (“İlin dörd fəslı”) adlı qəsidəsini müxtəlif vəznərdə təbiət fəsillərinin poetik tablosu adlandırmaq olar: “Saratın” (qış) – 61, “Xəzan” (payız) – 33, “Bahar” (yaz) – 57 və “Day” (yay) – 60 beytdən ibarətdir. Əsasən təbiət hadisələrindən – isti, soyuqluq, rütubət, xəzan və s. bəhs edir.

“*Müfrədat*” [6, s. 714-733] (“Müəmma haqqında risalə”) – Əlişir Nəvai türkcə əruz haqqında yazdığı “Mizanul-əvzan”la bərabər farsca yazdığı və “Divani-Fani”yə daxil etdiyi ədəbiyyat-şünaslığın müəmma janrının nəzəriyyəsi barədə bu risaləsini 1485-ci ildə yazmışdır. Bu risalə haqqında müəllif “Xəmsətul-mütəhəyyirin” əsərində bəhs edib. Dövründə yüksək dəyərləndirilən bu əsər haqqında Əbdürrəhman Caminin məşhur fikri vardır: “Dostumun elçisi mənə bir risalə gətirdi, bu risalə könlümdəki çoxillik qayğılarımı alıb getdi”. Müəmma nəzəriyyəsinin şərhindən bəhs edən “Müfrədat” əsərinin üç bölməsi, on beş əməli və qırx üç üslub qaydalarının şərhini yüz iyirmi bir müəmma nümunəsi ilə diqqətə çatdırmışdır. Nəvaişünas Siyuma Ğəniyəvanın şərhində bildirilir ki, “bu izahda müəmmalardan yüz səkkizinin izahı var, amma on üçünə aid müəmma yazılmadığından izahı verilməyib” [6, s. 804].

“Divani-Fani”yə daxil olan əsərlərdən biri də “Xəmsətul-mütəhəyyirin” [6, s. 734-797] əsəridir ki, Əbdürrəhman Camiyə həsr etdiyi bu gözəl klassik əsər haqqında “Əlişir Nəvainin əsri və nəsrı” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)” adlı monoqrafiyada [4, s. 152-174] ayrıca yazılmışdır. Bu əsər iki dildə

qələmə alınmışdır. Əlişir Nəvai öz fikir və düşüncələrini türkcə, Cami ilə yazışmalarını isə farsca vermişdir.

“Əlişir Nəvai iki dildə zəngin yaradıcılığı olan – həm türk, həm də fars ədəbiyyatında klassik şair, söz sənətinin ustası məqamına ucalan, Fani təxəllüsü ilə farsca yaratdığı şeirləri, təkcə ədəbi məzmununa görə deyil, həm də farsdilli xalqlar arasında çox böyük şöhrət qazanan ulu mütəfəkkir ədəbi irsinin dünyəvi əhəmiyyətini təsdiq edən ədəbi faktorlardan biridir” [2, s. 333].

“Divani-Fani” [1, s. 31] haqqında olan qeyd və fikirlərimizi Əlişir Nəvainin 2011-ci ildə Özbəkistanda nəşr olunmuş 10 cildlik “Seçilmiş əsərlər” kitabının 5-ci cildi üzərində çalışdıq. İzah və şərhlər nəvaişünas alimlər Siyuma Ğəniyeva və Seyfəddin Rafiddunova aiddir.

QAYNAQLAR

1. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında: Məqalələr / elmi məsləhətçi: fil.e.d.Cənnət Nağıyeva; tərtib edən və nəşrə hazırlayan: fil.e.n. Almaz Ülvi (Binnətova).. – B.: Qartal, 2009. – 360 s.

2. Sirojiddinov Shuxrat; Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov. Navoiyshunaslik / darslik (1-kitob). – Toshkent, “Tamaddun” nashriyyoti, 2019. – 520 bet.

3. Ülvi Almaz. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri: Dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər (monoqrafiya) / Elmi redaktor və ön söz müəllifi: prof. Vaqif Arzumanlı. – B.: Qartal, 2008, 334 s.

4. Ülvi Almaz. Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya) // elmi redaktorlar: akademik İsa Həbibbəyli (ön sözün müəllifi) və professor Şöhrət Siracəddinov. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020. – 570 s. (35-41)

5. Каюмов Азиз. Дилкушо такрорлар ва рухафзо ашъорлар. – Тошкент, “Mumtoz Soʻz”, 2011. – 272 бет.

6. Навоий Алишер. Девоний Фони // Тўла асарлар тўплами // 10 жилдлик, 5-ж. – Т.: 2011. – бет. 6-735

7. Сирожиддинов Шухран. Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент, Академ-нашр, 2011. – 326 б.